

DİN ARKEOLOJİSİ VE
GÖBEKLİ TEPE

Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım

BİLAL TOPRAK

YAYINLARI

Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe
Bilal Toprak
© MilelNihal Yayınları
İstanbul 2020

Birinci Baskı
MilelNihal 2020

Genel Yayın Yönetmeni
Hakan Olgun

Sayfa ve Kapak Tasarımı
Bilal Patacı

Göbekli Tepe Çizimi (Kapak)
Erva Betül Karadeniz

ISBN
978-605-06488-1-2

Ekim 2020

Baskı ve Cilt

Step Ajans Reklamcılık, Matbaacılık
Tan. ve Org. Ltd. Şti. Göztepe Mah.
Bosna Cad. No: 11 Bağcılar/İstanbul
0212 446 88 46 /
Matbaa Sertifika No: 45522

MilelNihal Yayınları

Akşemseddin Mahallesi M. Sarper
Alus Sokak No: 4/6 Fatih İstanbul.
0212 533 97 31

MilelNihal Yayınları HİKAV Yayın
Kültür Araştırma ve Eğitim Hizmetleri
A.Ş. 'ne aittir.

Yayınevi Sertifika No: 40767

BİLAL TOPRAK

Erzurum'da dünyaya gelen Bilal Toprak, ilk ve orta öğrenimini İstanbul'da, lisans ve yüksek lisans eğitimini ise Bursa Uludağ Üniversitesi'nde tamamladı. 2016-2017 yılları arasında Washington DC'de bulunan The Catholic University of America'da Antropoloji/Arkeoloji bölümünde misafir araştırmacı olarak bulunan Toprak, 2019 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Din Arkeolojisinin İmkânı ve Göbekli Tepe başlıklı tezini savunarak Dinler Tarihi alanında Doktor unvanını aldı. Toprak, 2013 yılından bu yana Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde çalışmaktadır.

ÖRNEKTİR

İçindekiler

Önsöz	11
Kısaltmalar	14
GİRİŞ	15
ARKEOLOJİNİN ARKEOLOJİSİ: TARİHSEL GELİŞİM VE TÜRKİYE'DEKİ SEYİR	21
A. Arkeolojik Düşüncenin Ortaya Çıkışı, Tanımı ve Gelişimi	23
1. Geçmişe Duyulan İlgisi	24
2. Arkeoloji Biliminin Tanımı	31
3. Arkeolojinin Tarihsel Gelişimi	36
B. Türkiye'de Arkeolojinin Seyri	55
1. Osmanlı Dönemi: Bir Arkeoloji Laboratuvarı	55
2. Erken Cumhuriyet Dönemi: Yeni Bir Geçmiş Yaratma Fikri	59
3. 1960'lardan Günümüze Türkiye Arkeolojisinde Kuram Problemi	63
ARKEOLOJİ BİLİMİNİN KÖKEN SORUNU VE DİSİPLİNLER ARASI ÇALIŞMALAR	67
A. Arkeoloji Biliminin İnşasında Köken Sorunu	69
1. Politik Kökenler	70
2. Bilimsel ve İdeolojik Köken	92
3. Dini Köken: Kitab-ı Mukaddes Arkeolojisi	101
B. Arkeoloji ve Dinler Tarihi Arasında Disiplinlerarası Bir Çalışma Yapmanın Gerekliği	105
1. Sosyal Bilimler ve Disiplinlerarası Çalışmalar	105
2. Arkeoloji ve Disiplinlerarası Çalışmalar	110
3. Dinler Tarihi ve Disiplinlerarası Çalışmalar	113

**METODOLOJİ: DİSİPLİNLERARASI
BİR ALAN OLARAK DİN ARKEOLOJİSİ** 119

A. Arkeoloji ve Dinler Tarihinin Ortak Kavram ve Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış	121
1. Dini Tanımlama Sorunu: Köken Arayışları, Yaklaşımlar ve Açmazlar	122
2. Temel Kavramların Eleştirisi	141
3. Arkeolojide Zaman Tasnifleri ve Neolitik Dönem	167
B. Arkeoloji ve Dini Gelenekler	180
C. Dini Görünür Kılmak: Maddi Kültür Üzerinden Dini Okumak	185
1. 20. Yüzyılda Arkeolojinin Din Tutumu: İlgisizlik, Evrimcilik ve Ölüm Tecrübesi	187
2. Disiplinlerarası Bir Alan Olarak Din Arkeolojisinin İnşası	193

**DİN ARKEOLOJİSİ PERSPEKTİFİNDEN
GÖBEKLİ TEPE** 201

A. Göbekli Tepe'nin Coğrafi Konumu	205
1. Neolitik Dönemde Anadolu	205
B. Ziyaret Tepesi'nden Tapınma Alanına: Bir Keşfin Hikâyesi	212
1. Kara Sabana Takılan Geçmiş	213
2. Klaus Schmidt ve Göbekli Tepe	214
C. Arkeolojik Bir Sit Alanı Olarak Göbekli Tepe	229
1. Göbekli Tepe'de Bulunan Yapılar	229
2. Göbekli Tepe Yapılarının Mimari Özelliği	232
3. Göbekli Tepe'ye Benzer Yapılar Bulunan Neolitik Alanlar	235
D. Göbekli Tepe'ye Dair İdeolojik Okumalar	238
1. Hayranlık ve Hayret Üzerinden Göbekli Tepe İmajı	240
2. 1930'lara Dönüş: Göbekli Tepe'ye Milliyetçi Yaklaşımlar	243
3. Ana Tanrıça'dan Önce Eril Tanrı Vardı: Fallus ve Göbekli Tepe	244
4. Göbekli Tepe ve Peygamber: Aden Bahçesi ya da Azer'in Putu	248

E. Göbekli Tepe'nin Sembol ve Tasvir Dünyası	250
1. T Biçimli Dikilitaşlar	252
2. Soyut Semboller	257
3. Hayvan Tasvirleri	260
F. Din Arkeolojisi Açısından Göbekli Tepe'nin Anlam Dünyası	265
1. Göbekli Tepe'nin İşlevine Dair Bazı Düşünceler	267
G. Göbekli Tepe Ne Değildir?	275
DEĞERLENDİRME	281
Kaynakça	291
Fotoğraflar	321
Dizin	327

ÖRNEKTİR

Önsöz

Yaşadığımız yüzyıl, disiplinlerarası çağ olarak tanımlanmasına rağmen, sosyal bilimler alanında ortak çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır. Bu bağlamda birbirine oldukça yakın iki bilim dalı olmalarına rağmen ülkemizde dinler tarihi ile arkeoloji arasında disiplinlerarası çalışmaların yapılmaması düşündürücüdür. Bilindiği gibi arkeoloji maddi kültür üzerinden insanlık tarihini aydınlatmaya, dinler tarihi ise dinlerin gelişimini ve insan üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışır. Dinin insanlık tarihi üzerindeki etkisinin sadece mabed gibi özel alanlarla sınırlı olmadığı düşünüldüğünde, din bilimcileri ile arkeologların ortak çalışmaları olmadan özellikle uzak geçmişe dair doğru yorumların elde edilemeyeceği muhakkaktır.

Bu kitap, genelde tüm dünyada, özelde dinsel gelenekler bağlamında oldukça zengin bir geçmişe sahip olan Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında yapılan arkeolojik çalışmaların arkeolog ve din bilimcileriyle disiplinlerarası bir düzlemde yapılmasını teklif etmektedir. Arkeolog ve dinler tarihçilerinin ortak çalışmalarla üretecekleri kavramlar, ortak bir dilin inşa edilmesine vesile olacak ve böylece problemlerin çözümüne katkı sunacaktır. Dolayısıyla din arkeolojisi, yeni bir disiplin olarak değil, disiplinlerin duvarlarını aşan ortak bir alan olarak önerilmektedir. Bu durum geçmişi anlamının önündeki engellerin asgari düzeye inmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda son dönemlerin önemli arkeolojik keşiflerinden Göbekli Tepe, oldukça zengin tasvir ve sembol dünyası ile ortak bir çalışma alanı olarak öne çıkmakta ve buradaki teorik düzlemin pratikteki izdüşümü olarak belirlemektedir.

Meraklı her okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği bir dille kaleme alınan ve doktora tezime dayanan elinizdeki kitabın ortaya

çıkmasında çok sayıda kişinin katkısı bulunmaktadır. Ancak en büyük pay, kuşkusuz kitabın her bir satırını okuyarak kıymetli eleştiri ve tavsiyeleriyle hem çalışmamıza ve hem de akademik hayatımıza yön veren kıymetli hocam Şinasi Gündüz'e aittir. Hocamın teşvik edici tavrının böyle bir kitabın ortaya çıkmasındaki en büyük etken olduğunu belirtmeliyim. Araştırma konusunun seçiminde çok büyük desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Hakan Olgun'a ve Kürşat Demirci'ye şükranlarımı sunuyorum. Vefatından kısa bir süre önce kazı alanında kendisiyle görüşme fırsatı bulduğum, Göbekli Tepe ismiyle bütünleşen Klaus Schmidt'in sıcak ve ilgili tavrının zihnimde önemli bir anı olarak yer aldığını belirtmeliyim. Göbekli Tepe ile ilgili çalışma isteğimizi kendisine aktardığımızda bizi büyük bir heyecanla dinlemiş, birlikte çalışma isteğimizi memnuniyetle kabul etmiş ve ardından kazı alanında bize rehberlik etmişti. Araştırma amacıyla Washington DC'de bulunduğum süre zarfında çalışma alanımla ilgili katkılarını benden esirgemeyen, Sacred Cities of the World ve Archaeology of the Bible Lands gibi derslerinden çok şey öğrendiğim hocalarım Anita Cook ve Sandra Scham'a ve kitabı okuma zahmetinde bulunup, önemli katkılar sunan Mahmut Salihoğlu'na ve arkeolog Haluk Sağlamtimur'a çok teşekkür ediyorum.

Araştırmaya sağladıkları destekten ötürü İstanbul Üniversitesi BAP koordinatörlüğüne ve TÜBİTAK'a çok teşekkür ediyorum. Kütüphane imkânlarından faydalanmamızı sağlayan İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), The Catholic University of America ve Mardin Artuklu Üniversitesi kütüphanelerinin değerli çalışanlarına şükran borçluyum. Görsel materyal hususunda sağladıkları imkânlardan dolayı Şanlıurfa Müze Müdürlüğü çalışanlarına teşekkür ediyorum. Kitabın her aşamasında çok değerli eleştiri ve tavsiyelerini benden esirgemeyen ve bana birçok alanda destek olan kıymetli hocam Mehmet Alıcı'ya ve kadim dostum Fatih Zengin'e şükran borçluyum. Kitabın yayın aşamasında yoğun mesai harca-yarak teknik süreci üstlenen Bilal Patacı kardeşime minnettarım. Arkeoloji ve Göbekli Tepe ile ilgili buldukları her bilgiyi benimle paylaşma nezaketi gösteren ve "bu kitap ne zaman bitecek?" sorusuyla beni çalışmaya sevk eden dostlarıma ve meslektaşlarıma teşekkür ediyorum.

En nihayetinde eğitimime katkı sunan tüm hocalarıma ve dualarını, maddi ve manevi desteklerini her zaman yanımda hissettiğim aileme teşekkürü bir borç bilirim. Bu kitabın ülkemizdeki din arkeolojisi alanındaki tartışmaları başlatacak bir adım olmasını temenni ediyorum.

Bilal Toprak

Mardin 2020

ÖRNEKTİR

Elinizdeki kitap, arkeoloji ve din kelimelerini bir araya getiren ve din arkeolojisi alanında Türkçe'deki ilk bilimsel çalışma olma özelliğine sahip. Eser bunun da ötesine geçerek ülkemizde din arkeolojisi perspektifinden Göbekli Tepe'yi konu ediniyor. Böylelikle bu kitap, arkeolojik düşüncenin seyrini eleştirel bir düzlemde ele alarak sadece Göbekli Tepe'nin değil, diğer arkeolojik verilerin anlaşılmasına da önemli katkılar sağlamayı hedefliyor.

Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ve özellikle Göbekli Tepe'nin keşfi ile beraber arkeolojiye yönelik ilgi artmıştır. Ancak dinler tarihine yardımcı bilimler arasında gösterilmesine rağmen arkeoloji ile kurulan ilişki oldukça sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Her iki bilim açısından çok fazla ortak konu, kavram ve problem bulunmasına karşın disiplinlerarası çalışmaların yetersizliği oldukça ilginçtir. Batı'da din arkeolojisi ile ilgili önemli tartışmalar yürütülmesine ve bu doğrultuda önemli eserler kaleme alınmasına rağmen ülkemizde bu alandaki çalışma sayısı yok denecek kadar azdır. Mesele ülkemiz üzerinden ele alındığında, iki alanın birbirini tanımamasına bağlı olarak ortaya çıkan önyargının bu durumun temel sebebi olduğu ifade edilebilir. Kuşkusuz, Türkiye arkeolojisinin kuramsal meselelere ve dinler tarihine mesafeli olan duruşu bu durumun en temel sebepleri arasında sayılabilir. Ancak disiplinlerarası çalışmalara mesafeli duruşun sadece arkeolojiden kaynaklanmadığı, dinler tarihi özelinde din bilimlerinin de bu durumun yaşanmasında önemli bir paya sahip olduğu belirtilmelidir.

Arkeolojinin tarihsel süreç içerisinde yaşadığı değişim ve dönüşümün dinler tarihi perspektifinden ele alınması büyük bir önem arz eder. Bu doğrultuda metin boyunca ön plana çıkan eleştirel

tutum, din arkeolojisine olan ihtiyacı net bir şekilde ortaya koyma amacından kaynaklanır. Bu bağlamda arkeoloji alanında ülkemizde önemli çalışmaların yapıldığı ve arkeolog olmanın da bir değer olduğu muhakkaktır.

Arkeoloji tarihinin dinler tarihi açısından incelenmesi, teklif edilen disiplinlerarası çalışmanın yapılacağı düzleme de işaret etmektedir. Her iki bilimin insan, din ve yaşam gibi alanlarla ilgili geliştirdikleri müktesebatın analiz edilmesi iş birliğini güçlendirecek birer ipucu olarak da düşünülebilir ve hatta düşünülmelidir. Bu bağlamda dinin hayatın her alanına etki eden bir unsur olduğu göz önünde bulundurulduğunda dinler tarihi kavramlarının arkeolojinin içinde bulunduğu yorum krizinin aşılmasına katkı sağlayacağı aşikârdır. Diğer yandan çalışma alanını kutsal metinlere sahip olan dini geleneklerle sınırlayan dinler tarihi de arkeoloji vasıtasıyla uzak geçmişimizdeki inanç sistemleriyle tanışmış olacaktır. Kuşkusuz her iki alanda sözü edilen gelişmelerin gerçekleşmesi ancak din arkeolojisi ile mümkün olabilecektir. Bu doğrultuda elinizdeki kitabın teklif ettiği din arkeolojisi, yeni bir disiplin olmanın ötesinde disiplinlerarası yani disiplinleri aşan ortak bir alan şeklinde belirmektedir.

Ülkemizde din arkeolojisi adıyla yapılan ilk çalışma olması hasebiyle, kitabın bünyesinde birçok sınırlılık barındırması muhtemeldir. Ancak din arkeolojisinin, sadece arkeolojinin bir alt dalı veya yalnız dinler tarihinin bir çalışma alanı olarak görülmemesi, eserin özgün yönlerinden birini oluşturmaktadır. Burada Göbekli Tepe örneği üzerinden meselenin ele alınış biçimi ile söz konusu bakış açısını yansıtan bir uygulama sunulmaya çalışılmaktadır. Ancak disiplinlerarası bir alan olarak önerilen din arkeolojisinin tek bir kitap üzerinden bütün yönleriyle açıklanamayacağı muhakkaktır. Dolayısıyla din arkeolojisini farklı disiplinlerle ortak bir çalışma alanı olarak önermemiz, daha spesifik konuların ele alınmasına da kapı aralamayı hedeflemektedir.

Din, arkeoloji literatüründe uzun yıllar boyunca görmezden gelinmiştir. Bahse konu olduğu dönemlerde de genellikle olum-

suz bir kavram olarak ön plana çıkarılmıştır. Ancak 1950’lerden sonra yaşanan sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmeler neticesinde arkeoloji alanında da değişimler yaşanmış ve Süreçsel Arkeoloji ile birlikte din kendisine yer bulmaya başlamıştır. Postmodernite ile beraber ortaya çıkan Post-Süreçsel arkeoloji sayesinde din yerini iyice belirginleştirmiştir. Bu doğrultuda Batı’da din ve arkeoloji ilişkisiyle ilgili çalışmalarda son yıllarda ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Özellikle de İngiliz ve Amerikalı arkeologların bu alana ilgi duydukları ve eserler verdikleri söylenebilir. Ancak tüm bu çalışmalarda dikkat çeken husus, din arkeolojisine ilişkin teorik tartışmaların genellikle arkeologlar tarafından ele alınmış olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmalarda her ne kadar dinler tarihine referans verilse de din arkeolojisi, arkeolojinin bir alt birimi olarak sunulmaktadır. Elinizdeki kitabı bu anlamda farklı kılan şey ise bir dinler tarihçisi tarafından kaleme alınmış olması ve din arkeolojisini disiplinlerarası bir alan olarak teklif etmesidir. Böylece din arkeolojisi alanında geliştirilecek yöntemler, geçmişin daha geniş bir perspektiften yorumlanmasını sağlayacak ve geleceği inşa sürecinde bizlere önemli katkılar sunacaktır.

Maddi kültürün yorumlarımızla hayat bulduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda farklı yaklaşımların önemi daha da artmaktadır. Arkeolojinin fen bilimlerinden miras aldığı “kesinlik” arayışından sıyrılıp “nitelikli bağlamsal yorum” aşamasına doğru evrilmesinde din arkeolojisi önemli bir kavşak görevi üstlenmektedir. Böylece adeta bir arkeoloji laboratuvarı olan coğrafyamız, disiplinlerarası çalışmalarla yeni bir paradigmanın oluşmasını sağlayabilir. Böylece Türkiye sadece arkeolojik sit alanlarıyla değil, geçmişi yorumlama konusunda da referans gösterilebilecek bir yer olarak bilinecek ve anılacaktır.